

פמיניזם[ים], נשים ומגדר במרחב האקדמי

חנה ספרן*

המאמר בוחן את תחום לימודי נשים ומגדר ומחקרם, ואת מקומו באקדמיה ומחוצה לה. תוך ניסיון לתאר את המקום השולי של לימודי מגדר מחד גיסא, ואת המורכבות של מקומם באקדמיה מאידך גיסא, עולה הדילמה הפנימית של תחום חקר זה המנסה לקעקע את אושיות המחקר המערבי ולהיות חלק ממנו בעת ובעונה אחת. המאמר פורס את שלל השאלות והדילמות שדיון במקומם של לימודי מגדר ומחקר פמיניסטי מעורר. המאמר בודק את התרומה של לימודי מגדר בשלושה מרחבים: בתכניות ובחוגים ללימודי מגדר, בתחומי הלימוד האחרים ובמחקר המתרחש בארגוני שטח פמיניסטיים. הטמעת נושאי המחקר הפמיניסטיים בפקולטות למשפט מובאת כדוגמה להצלחה של לימודי מגדר לחלחל לתחומי ידע שונים. אתייחס לתרומה המיוחדת שהביאו נשים מקבוצות מדוכאות ומודרות אל תוך המחקר הפמיניסטי והערעור שלהן הן על ההגמוניה האקדמית והן על דרכי המחקר עצמן. בנוסף, תחומי ידע חדשים קוראים תיגר על התפתחותם של לימודי נשים ומגדר ותובעים מהם לבדוק את דרכם כל פעם מחדש. כך גם השתתפותם של ארגוני שטח במחקר הפמיניסטי מרחיבה את ההצלחה של לימודי מגדר אל מעבר לאקדמיה ולתכניות העוסקות בתחום ידע זה במישרין. אין ספק שכניסתן של נשים בפרט והחשיבה הפמיניסטית הביקורתית בכלל לאקדמיה ולמרחב המחקרי, יצרה מרחב רב-תחומי ומאתגר והשפיעה על השיח האקדמי והציבורי.

א. מבוא. ב. סכנה והתנגדות. ג. מקום ומרחב אקדמי. ד. התנגדות להגמוניה: שפה וזהות. ה. הישגים ואתגרים. ו. סוף דבר.

* דוקטור להיסטוריה, מרצה במכללת עמק יזרעאל ובמסלול המאסטר בלימודי נשים בשילוב אמנויות בשלוחת אוניברסיטת לסלי בנתניה. פעילה בארגון "אשה לאשה" – מרכז פמיניסטי-חיפה, ובתנועת הנשים לשלום hsafran10@hotmail.com.

א. מבוא

כשלמדתי באוניברסיטה, בשנות השבעים בישראל, לא היו לימודי נשים. בשנות לימודי בחוגים להיסטוריה של עם ישראל ומקרא הייתה לי מורה אחת בלבד. היא לא קיבלה קביעות באוניברסיטה בארץ והפכה לחוקרת מקרא באוניברסיטה בחוץ לארץ. פרספקטיבה פמיניסטית לא הייתה חלק מהמחקר האקדמי, ומחקרים העוסקים בנשים, בחייהן, בניסיוןן ובהיסטוריה שלהן לא היו בנמצא. היום המצב השתנה ללא הכר. סטודנטיות רבות בוחרות ללמוד מגוון נושאים מעולם הידע הפמיניסטי. באקדמיה יקבל תחום זה כמוכר שם אחר. פמיניזם לא הפך במשך השנים למילה טעונה פחות או חביבה יותר. כדי להתקבל ללמד באקדמיה היה צריך למצוא שם אחר כמו לימודי נשים או להמציא מושג חדש, מגדר, שלא יעורר מחלוקת. לימודי נשים ומגדר באקדמיה בישראל הצליחו – במידה זו או אחרת – להתקבל לתוך העולם האקדמי. התקבלו, אך נשארו בשוליים – כמעט ללא תקציב, ללא מחלקות וסגל קבוע. העובדה שבכל חמש האוניברסיטות וברוב המכללות מוצעים היום קורסים בלימודי נשים ומגדר בהיקף כזה או אחר, אינה מעידה דווקא על התבססות המקצוע באקדמיה וגם לא על אפשרויות התעסוקה האקדמיים של חוקרות בתחום ידע זה. למרות הביקוש ללימודי מגדר בקרב הסטודנטיות ובקרב מיעוט הולך וגדל של סטודנטים, מגוון האפשרויות ללימודים ולהתמחות בנושאים אלו מוגבל ביותר.

המבנה הרב-תחומי העומד בבסיס עולם הידע והמחקר הפמיניסטי מאתגר את האקדמיה ודורש התייחסות אחרת ללימודים בה. הדיון בשאלות של מין(יות), גזע(נות), זהות אתנית ומינית וההקשרים הפמיניסטיים של מאבקים פוליטיים עכשוויים, מהווה אתגר לעצם ההוויה האקדמית. זהו מצב מתמיד של סתירה בין הרצון שלימודי נשים ומגדר יהיו חלק מהאקדמיה הקיימת לבין הביקורת הפמיניסטית על יסודות הידע של התרבות המערבית ועל האקדמיה עצמה. התקווה הגדולה של המהפכה הפמיניסטית של שנות השישים והשבעים של המאה העשרים להכניס נשים ופרספקטיבה פמיניסטית לכל אתר ואתר באקדמיה ומחוצה לה, התגלתה כקשה וארוכה יותר מכל ניסיון של מקצוע אחר להיכלל בעולם האקדמי. מקצועות רבים שלא ניתן היה ללמוד באוניברסיטות לפני 40 שנה, כגון סיעוד, ריפוי בעיסוק, מוזיקה, מזרח אסיה, קולנוע, מינהל עסקים וכיוצא בזה, הפכו להיות חלק בלתי נפרד מהאקדמיה. לימודי נשים ומגדר נשארו שנויים במחלוקת, ללא תקצוב וללא מסלולי קידום. השיח הפמיניסטי אמנם חלחל וחדר למחקר ולהוראה באקדמיה, אך הוא עדיין חסר בתחומי ידע רבים. מקומן של הנשים עצמן באקדמיה אף הוא השתנה מאז שנות השבעים של המאה הקודמת, אך הוא רחוק מלהיות שווה למקומם של הגברים.

במקביל, ובנוסף לשינויים אלו באקדמיה, החלו בעשור האחרון ארגוני שטח רבים, הפעילים חברתית בנושאי נשים ומגדר, לעסוק גם בכתיבה מחקרית ואקדמית. תופעה זו צמחה מתוך הצורך לייצר ידע הקשור ישירות למאבק לשינוי חברתי והנובע ממנו ומהרצון

לתעד את הפעילות הפמיניסטית וללמוד ממנה באופן ישיר. בנוסף, נשים רבות שסיימו את לימודיהן האקדמיים וששאפו לעסוק בלימודי מגדר באקדמיה, שבו לארגוני שטח לאחר שנתקלו במחסומים העומדים בפני חוקרות פמיניסטיות. אף על פי שטכנית מקומם של לימודי נשים הוא באקדמיה – וזהו אמנם לב המאמר – ארצה לדון גם בקשרים בין האקדמיה ובין העולם האקטיביסטי מחוצה לה, שעוסק אף הוא במחקר פמיניסטי, ובהשפעות ההדדיות ביניהם.

נחוצה אפוא התייחסות הוליסטית ורחבה לדיון בלימודי נשים ומגדר. ברצוני להציע מכלול של שאלות ודילמות שמן הראוי היה לעסוק ולדון בהן. למשל: מה הייתה ההתנגדות באקדמיה ללימודי נשים ומגדר ומה הוא הכיוון הרצוי והנכון שאליו לימודים אלו צריכים לפנות? מהו המקום של מחקר מגדרי ופמיניסטי בתחומים אחרים באקדמיה ומה הם האתגרים העומדים כעת בפני המחקר הפמיניסטי בארץ? האם יש ללימודי נשים ומגדר היום תפקיד ותרומה ארוכת טווח בפני עצמם או שתפקידם מסתכם בשמירה על מה שכבר הושג? מה הם יחסי הגומלין בין הפעילות החברתית ובין הפעילות האקדמית והאם ניתן בכלל לחיות בתוך האקדמיה ולעסוק בביקורת פמיניסטית על החברה ועל ייצור הידע באקדמיה הקיימת? מכיוון שעל פי השקפת עולמי הפמיניסטית, האישי הוא הפוליטי, הרי שדרכי שלי בתוך האקדמיה ובעולם הפמיניסטי שמחוצה לה תחלחל אל תוך המאמר ותנווט את הבחירה בכמה מהנושאים שמניתי לעיל.

הרצון והצורך שלי להשתתף בדיון על לימודי נשים, מגדר או פמיניזם בישראל נובעים ממחויבות מהולה בספק. בדיוק בזמן שהייתי עסוקה בכתיבת מאמר זה נודע לי שהחטיבה של לימודי נשים ומגדר במכללה שבה אני מוצאת את פרנסתי בשנים האחרונות, עומדת בפני סגירה. כאשר הבעתי את תמייתי על כך, נאמר לי שהקורסים יישארו בתוך חטיבת תקשורת חברה ופוליטיקה, ואין מקום לדאגה. אולי המקום הנכון ללימודי נשים, מגדר או פמיניזם הוא אכן בשלושת התחומים הללו: תקשורת, חברה ופוליטיקה. בכל מקרה נותרתי מוכרת את מרכולתי האקדמית בכל מקום אפשרי. הבית הפמיניסטי שלי ממילא לא היה מעולם באקדמיה. הייתי ונשארתי אשת אקדמיה אמביוולנטית. נשאלת השאלה אם האקדמיה היא אכן המקום הראוי ללימודי נשים, מגדר או פמיניזם. האם ייתכן בכלל להטיל ספק בעולם הערכים הגברי שמייצגת האקדמיה ובעת ובעונה אחת לשאוף להיות חלק מאותו עולם? את הדילמה הזאת, העומדת בפני לימודי נשים, מגדר או פמיניזם באקדמיה, היטיב לנסח ז'ק דרידה (Derrida) שטען ש"כל עוד לימודי נשים אינם בוחנים את המודלים הקיימים של האוניברסיטה, הם מסתכנים בלהיות עוד תא ככל האחרים במערכת

האוניברסיטאית"¹. על משמעות הדברים האלה היום בישראל ועל לימודי נשים ומגדר בפנים ומחוץ לאקדמיה ארצה לדון במאמר זה. את המרחב שבו מתרחש המחקר הפמיניסטי כיום אני מציעה לבדוק בשלושה מקומות, בתוך האקדמיה ומחוץ לה: בלימודי מגדר, בכל החוגים ותחומי המחקר ובארגוני שטח פמיניסטיים.

ב. סכנה והתנגדות

מדוע עלינו לדון בשאלות אלו? אחרי שלושים שנה היינו צריכים לחוש שהמקצוע מעוגן היטב בתוך האקדמיה, ואין חרדה לעצם קיומו. אבל לא כך המצב. מדי פעם אנחנו נקראות למאבק נגד איומים בסגירה של חטיבה או מקבץ ללימודי נשים ומגדר באחת המכללות או האוניברסיטות. בנוסף, נשים (וגם גברים) שעוסקים וחוקרים בתחום ידע זה אינם מוצאים מקום באקדמיה ללמד בו. מה קרה? מדוע לא הצליחו לימודי נשים ומגדר להיות חלק אינטגרלי מהאקדמיה? התשובה נמצאת כנראה בעצם טיבם של לימודי נשים ומגדר; מעצם הרצון שלהם (שלנו) לשאול שאלות על קיומה ועל מהותה של האקדמיה הזו שבתוכה הם נמצאים. חברי וחברות האקדמיה יודעים ומבינים שלא מדובר כאן בעוד דיסציפלינה או עולם חקר שניתן לאמצו לתוך המרחב האקדמי ולהמשיך הלאה. המחשבה הביקורתית העומדת בבסיס עולם הידע הפמיניסטי מטילה ספק בהנחות היסוד התרבותיות והפילוסופיות שעליהן מושתתת האקדמיה עצמה. היא גם שואפת לשנות את מערך הכוחות המגדריים המנהלים את המערכת החינוכית הזו ואת החברה כולה, ויש בבסיסה שאיפה לשנות סדרי עולם. ביקורת כזו על עולם הידע והסדר החברתי אינה יכולה להתקבל באהדה ובפשטות.

ההתנגדות ללימודי נשים ומגדר נובעת מסיבות רבות ושונות. היא נובעת משנאת נשים המצויה בכל פינות התרבות שלנו: בספרות, בשירה, במבנים החברתיים ובמוסר הציבורי². היא נובעת מחוסר כבוד מתמשך אל נשים ומחוסר אמון ביכולתן להתמודד בהצלחה עם עולם העבודה והמחקר. ההתנגדות נובעת גם מכיוון חיובי שבוחן את צמיחתם של עולמות חקר חדשים ואת מקומן של נשים וגברים בעולם משתנה, ומתייחס לפירוק של התפיסה של נשים כגוף אחיד ובעל אינטרסים משותפים. עולם חקר זה המתייחס למרחב המשותף של

1 Jacques Derrida et al, *Women in the Beehive: A Seminar with Jacques Derrida*, in MEN IN FEMINISM 190 (Alice Jardine & Paul Smith eds., 1987)
 2 ראו למשל: הניה פקלמן חיי פועלת בארץ: אוטוביוגרפיה (2007); חיה שחם נשים ומסכות (2001).

הדיכוי של קבוצות מיעוט אתניות, גזעיות ומגדריות קורא תיגר על החקירה המדעית, ותובע להתייחס לנשים כחלק מקבוצות רבות אחרות.

המסע של לימודי נשים ומגדר אל האקדמיה התחיל ממאבק פמיניסטי שהיה בו אלמנט חברתי-פוליטי מובהק. לימודי נשים באקדמיה היו בתחילת דרכם זרוע של הפעילות הפמיניסטית מחוץ למסד, ובמידה רבה גם נגדו. הניסיון להכניס נשים במובן התאורטי ובמובן המעשי לתוך האקדמיה היה חלק מתנועה של מאתיים שנה של נשים וגברים שהתעקשו לשנות את יחסי המגדר בחברה ולהכניס מגוון של היבטים מגדריים וביקורת פמיניסטית לכל אתר הן באקדמיה והן מחוצה לה.

המאבק לזכות ההצבעה לנשים בגל הראשון של הפמיניזם היה פוליטי-ליברלי בעיקרו, ומטרתו הייתה מוגדרת וממוקדת בשינוי חוקתי. לעומתו, המאבק הפמיניסטי של שנות השבעים הציע מהפכה חברתית וקרא לחבר בין האישי לפוליטי ולשנות את מקומם של נשים וגברים בחברה כולה. פמיניזם זה של שנות השבעים דיבר לנשים שהייתה להן כבר דריסת רגל באקדמיה והביא אותן להיאבק על הקמתם של לימודי נשים. הן הצליחו לא רק בעצם הקמתם של תכניות, מקבצים וחטיבות, אלא גם בהקמת גוף ידע מחקרי וביצירת מדף ספרים פמיניסטי – מקור ותרגום – בעברית. הן גם היו אלו שדאגו ללכת בעקבות האקדמיה האמריקנית ולמצוא שם ומושג חדש ללימודי נשים: "מגדר". השימוש במילה "מגדר" מקרב את המינים ומרחיק ביניהם בעת ובעונה אחת. באקדמיה הצירוף "לימודי נשים" הוא צירוף מאיים, מעורר סימני שאלה והתנגדות. נשים? אז למה לא לימודי גברים? בדיון שנערך באחת האוניברסיטות בתחילת שנות האלפיים בדבר ההצעה לפתוח מסלול לתואר שני בלימודי נשים נשאלה השאלה הזו בדיוק כך. ומה באמת עם לימודי גברים? ההסבר אינו מובן מאליו. ההסבר כבר אינו חשוב, מפני שהמילה "נשים" עצמה כבר נשחקה ברוב המוסדות להשכלה גבוהה שיש בהם לימודי מגדר ונעלמה מהם.

המילה "מגדר" החליפה את המילה "נשים" בהצלחה מרובה; החליפה ושינתה את המהות מבלי משים. מגדר הוא תמיד באוזני צירוף של מין וגדר. הצירוף הזה אינו יכול להחליף את המילה "נשים". נשים אינן צירוף של מין וגדר. אולי אנחנו מין הכלוא בתוך גדרות. שם אנחנו לא לבד. גבולות וגדרות ממלאים את העולם ומפרידים בין בני אדם למיניהם. הגדר ההולכת ונבנית אי שם בתוככי הארץ הזאת שאין לה שם אחד, איננה הגדר היחידה המפרידה בין אלו המחזיקים באמצעי הייצור לבין שאר העולם. הביקורת הפמיניסטית נטלה לעצמה את המשימה למצוא דרך להשתלט על אמצעי הייצור של עצם השאלות הנשאלות. הפמיניזם נטל לעצמו את המשימה להוביל את החיפוש אחר החירות והחופש לנשים ולגברים, ובכך הוא סלל בעצמו ויצר את המקום המגדרי. כמו שטענה חנה

הרצוג³, השימוש במושג "מגדר" אפשר לדחוק את האלמנט המהפכני של המחקר הפמיניסטי הצדה. ההבדלים החברתיים בין המינים הפכו להיות המרכז והליבה של לימודי מגדר, ומהמקום הזה לא נשקפת עוד סכנה וכבר אין בו הממד הביקורתי והמאתגר. כך הופכת נקודת המבט הפמיניסטית לשולית, והיא אינה מהווה עוד איום על המחשבה והחקירה האקדמית. שינוי השיח והכנסת מושג חדש לכל תחומי המחקר והחיים היו בין ההצלחות של המהפכה הפמיניסטית. אולם הצלחה זו יצרה מצב חדש שבו הנשים כבר אינן מוקד ומרכז החקירה, והפמיניזם אינו בהכרח הכלי הביקורתי היחיד. זהו מרחב המעלה סוגיות חדשות.

ג. מקום ומרחב אקדמי

המקום שעל האקדמיה לתפוס בחברה שבה היא מתקיימת הפך בימים אלה של ראשית 2011 לוויכוח מר ונמהר. לימודי נשים ומגדר יושבים בתוך האקדמיה ומתחילים לאט לזכות במקום הראוי להם ככל תחום ידע אחר. אך האקדמיה שבתוכה הם יושבים נמצאת כולה תחת התקפה, וכוחה ומשאביה פוחתים. ההתקפה של הימין הגזען בישראל על החופש האקדמי מחזירה את הדיון בשאלה מהו חופש אקדמי ומה מקומו של המחקר האקדמי בחייה של החברה והמדינה בימינו. כך דרישת הפמיניזם לבדוק את דרכי החקירה בכל נושא ולשמור על חירות המחשבה, הופכת לדרישה משותפת של כל עולם האקדמיה החייב להתגונן מפני שומרי המוסר הציוני-ההגמוני. בנוסף, בשנים האחרונות נאלצה האקדמיה להתמודד עם כוחות שוק שרוצים לראות עולם אקדמי הבוחן כל תחום ידע בתוכו בהתאם ליכולתו המעשית ולתועלתו המידית, המדידה והגלויה למי שבוחרים ללמוד את המקצוע. ביקורת פמיניסטית ולימודי נשים אינם מקצוע המעניק יכולת מעשית ותועלת שניתן למדוד. לימודים אלו הם כלים מחקרניים המעניקים השקפת עולם ביקורתית. אלה אינם משרתים את כוחות השוק או את השלטון במדינה. האקדמיה אינה יכולה למכור את המוצר הזה באופן שבו עליה לשווק את עצמה.

זהו המקום לבדוק את המצאי והמלאי של לימודי נשים בישראל. במאמרי הקודם⁴ שעסק בהיסטוריה של לימודי נשים בארץ, תיארתי את ההתלבטויות והקשיים שליוו את

3 חנה הרצוג "במבחן הזמן: מבט בקורתי על גלגולו של השיח על מגדר" **עיונים בחברה ובשפה** 2, 10 (2009) www.scriptil.org/upload/IyunimBesafaveXevra2010.pdf (נבדק לאחרונה ב-11.4.2011).

4 חנה ספרן "בין אקדמיה לקהילה פמיניסטית: לימודי נשים בישראל" **מגדר ואתניות בהשכלה הגבוהה בישראל** 169 (רחל הרץ-לזרוביץ ויזהר אופלטקה עורכים, 2009).

הקמתן של החטיבות והמקבצים ללימודי נשים בארץ. כמו כן, הצבעתי על קיומו של דיון על לימודי נשים באקדמיה בארצות-הברית, שהתנהל במלוא עצמתו בשנות התשעים של המאה הקודמת, ועל היעדרו של דיון דומה בארץ. הדיון בישראל על לימודי נשים אינו מרכזי ומעולם לא יצר ויכוח אינטנסיבי ויכול של מחקרים וספרים רב כל כך בדומה לזה שבארצות-הברית. הוויכוח שהעסיק את העולם האקדמי של לימודי נשים ומגדר בארצות-הברית נגע בשאלות של אוטונומיה והיטמעות של עולם החקר והידע הפמיניסטי בתוך עולם האקדמיה⁵. הנשים שהקימו מחלקות ותכניות ללימודי נשים ומגדר מצאו את עצמן לא אחת מתלבטות בבואן לבחור את תכניות הליבה. עוד התלבטו בסוגיית השילוב בין הדיכוי של גזע ומגדר ובין התהליך שהן חוו של צמיחתם של תחומי ידע משיקים, כגון לימודי קוויר שערערו על התפיסות המהותניות העומדות בבסיס המחקר על נשים ומגדר⁶. תהליך דומה מתרחש בשנים האחרונות גם בישראל, אלא שלעת עתה הוא לא ערער את מקומם של לימודי נשים ומגדר באקדמיה.

לימודי נשים ומגדר בתוך העולם האקדמי בישראל אינם עשויים מקשה אחת. יש לימודי נשים ומגדר בכל אחת מחמש האוניברסיטות, אולם גודלן ומיקומן שונה בכל אוניברסיטה. יש לימודי נשים במכללות כגון המסלול האקדמי המכללה למינהל, המכללה האקדמית בתל-חי, וברמת לימודי התואר השני – גם במכון שכטר בירושלים ובשלוחת אוניברסיטת לסלי בנתניה. במכללת בית ברל יש גם תכנית מיוחדת המאפשרת לנשים, שנמנעה מהן ההזדמנות ללמוד, לחזור ללימודים. תכנית זאת עמדה לפני זמן קצר בפני סגירה, אך זו נמנעה בעקבות מאבק של נשים רבות בתוך האקדמיה ומחוצה לה יחד עם האגודה ללימודים פמיניסטיים ולחקר המגדר. זאת הייתה אחת ההזדמנויות לבדוק ולראות את התמיכה של קהילה רחבה של נשים וגברים באקדמיה ומחוצה לה שקיומם של לימודים אלו חשוב בעיניהם. תכניות ומקבצים ללימודי נשים ומגדר מצויים על פי רוב במסגרת החוגים ללימודים רב-תחומיים. זה גם מקומה של החטיבה ללימודי נשים באוניברסיטת חיפה, המקווה לממש בעתיד הקרוב את התכניות לפתיחת תכנית לימודי תואר שני. מציאות זו מחייבת איסוף של קורסים מחוגים אחרים כדי לאפשר לסטודנטים מגוון רחב של אפשרויות לימוד. החטיבות או המקבצים עצמם מציעים בדרך כלל קורסי יסוד, כגון מבוא ללימודי נשים או תאוריות פמיניסטיות.

Biddy Martin, *Success and Its Failures*, in *WOMEN'S STUDIES ON THE EDGE* (Joan Wallach Scott ed., 2008) 5

Wendy Brown, *The Impossibility of Women's Studies*, in *WOMEN'S STUDIES ON THE EDGE* (Joan Wallach Scott ed., 2008) 6

בהיותי רכזת החטיבה ללימודי נשים באוניברסיטת חיפה נהגתי לחזור על פתחי החוגים השונים ולבדוק כמה קורסים העוסקים בנשים ובחייהן או בשאלות של מגדר מוצעים באופן רגיל על ידי החוגים השונים. ההיצע השתנה מחוג לחוג ומשנה לשנה, אך מגוון הקורסים והיקפם היה מעל ומעבר למה שהציעה החטיבה ללימודי נשים בעצמה. השילוב שבין הקורסים והמסגרת הלימודית שהציעה החטיבה לבין הקורסים שהוצעו בחוגים השונים הוא זה שאפשר את קיומה של החטיבה. חשנו בדואליות הזאת, וקיווינו לפתיחת מסלול לתואר שני באוניברסיטה. למרות האישור של סנאט האוניברסיטה משנת 2001 לפתוח חוג לתואר שני בלימודי נשים, מסלול זה טרם נפתח. לעומת זאת, באוניברסיטת בר-אילן נפתח בשנת 2000 מסלול לימודי תואר שני בלימודי מגדר. פתיחת תכנית זו הביאה לשינוי מהותי באפשרויות ללימודים לתואר גבוה, מחד גיסא, ולהקמת מחלקה עם כמה חוקרות המקדישות את מחקרן ללימודי נשים ומגדר באופן בלעדי, מאידך גיסא. אוסף עבודות התזה והדוקטורט שנכתבו בשנים האחרונות במחלקה זו הגדיל באופן משמעותי את המחקר בנושאי נשים ומגדר בישראל.

בשנת 2002 נפתחה באוניברסיטת תל-אביב תכנית לתואר ראשון בלימודי נשים ומגדר. תכנית זו הייתה הראשונה ונותרה היחידה המאפשרת ללמוד לקראת תואר ראשון בלימודי נשים ומגדר במסלול דו-חוגי. בשנת 2009 נפתח גם מסלול ללימודי התואר השני באוניברסיטת תל-אביב, והוא כבר מסמן שינוי בהתייחסות אל לימודי נשים. התכנית נקראת "מאסטר בנשים ומגדר", והיא מבקשת לפתח "חשיבה מגדרית" ולהטמיעה בתאוריה, במחקר, במדיניות ובעשייה חברתית⁷. מתוך הגדרה זו עולה שהמטרה של לימודי מגדר אינה התמקדות בתכנית עצמה בלבד, אלא הטמעתה של החשיבה המגדרית בכל התחומים האחרים. גם אוניברסיטת בן-גוריון מציעה מסלול לימודי תואר שני בלימודי מגדר, ואוניברסיטת לסלי האמריקנית, בשלוחה שלה בנתניה, מציעה לימודי תואר שני בלימודי נשים בשילוב אמנויות.

האקדמיה מעולם לא הציעה לנו בית. אנחנו פלשנו אל המרחב האקדמי ותבענו את הנראות שלנו בעולם הידע. כל מחלקה, תכנית או מקבץ שנפתחו או שנסגרו היו נושא למאבק. הסיפורים של המייסדות מלאי כאב על היחס שקיבלו מהממסד האקדמי. כאשר הצליחו לגייס כסף, היחס השתנה אליהן בהתאם. השינויים והחיבורים מתרחשים בתוך לימודי נשים ומחוץ להם. לדוגמה, כפי שתואר לעיל, תכנית לימודי התואר השני באוניברסיטת תל-אביב, "נשים ומגדר", אינה עוסקת רק בחשיבה ובמחקר מגדריים, אלא מטרתה להטמיע את החשיבה הזו בכל מקום; יש לה מטרה חברתית. האומנם האקדמיה

7 אתר ההרשמה ללימודים, אוניברסיטת תל-אביב go.tau.ac.il/index.php/ma/what-to-learn/humanities/women-gender (נבדק לאחרונה ב-11.4.2011).

מוכנה להסכים למטרה זו בתוך ביתה שלה? יתרה מזאת, בראשית דרכם היו לימודי נשים מרוכזים בהכנסת הנשים לכל מרחב ומקום מחקרי ואקדמי. התהליך היה אטי וקשה, ועורר התנגדות רבה. ההתרכזות בקבוצה מסוימת, ולא בדרכי חקירה וגופי ידע, הייתה זרה לאקדמיה ולדרכי החשיבה שלה. בתהליך הכניסה של ה"נשים" לאקדמיה נתגלו מרחבים אקדמיים חדשים שבהם המושג נשים לא יכול היה להכיל עוד את עולם הידע החדש שפילס שם את דרכו. המושג "מגדר" נועד לאפשר לגברים ולגבריות לקחת חלק בבניית עולם הידע הזה. שוב פתח המושג "מגדר" והחקירה בו חלונות ידע חדשים שאליהם לימודי קוויר וטראנס מבקשים להיכנס ולערער על הנחות היסוד. המשותף לתהליך הזה כולו הוא דרכי חקירה פמיניסטיות. אם כן, ההצלחה של לימודי נשים היא אמנם בהטמעתם של דפוסי חשיבה וחקירה פמיניסטיים לאקדמיה כולה, כמו שנכתב בהזמנה לתכנית לימודי התואר השני באוניברסיטת תל-אביב. אך האם בכך הסתיים התפקיד של לימודי נשים ומגדר? ומה צריכה להיות העמדה של החוקרות הפמיניסטיות שלא מצאו להן מקום ובית בתוך האקדמיה? אני וחברותיי הרבות שמוצאות את פרנסתן בהוראה באקדמיה ללא שייכות מוסדית אל המקום שבו אנחנו עובדות, חייבות לעסוק בשאלה – מה המשמעות של עבודה ללא קביעות? איך מושפעת עבודתנו מהכנת קורסים שאין ביטחון שייפתחו כלל ותכניות שעלולות להיסגר? הדבר נכון כמובן לכל מי שנמנה עם הסגל הזוטר, אבל בלימודי נשים יש לכך השפעה שונה, כי הדרך שבה האוניברסיטות משליטות את רצונן על מה שקורה בלימודי נשים ומגדר משקפת את יחסי הכוח, ונמצאת בניגוד לכל מה שאנחנו מלמדות. הפרדוקס הזה ייחודי ללימודי נשים. כמו כן, השאלה כאן רלוונטית במיוחד, כיוון שברוב המוסדות לימודי נשים אינם מהווים חוג לימודים ייחודי, אלא מעוגנים במקבצים ובחטיבות. בנוסף, אלה שתחום המחקר שלהם מתמקד בנשים ובמחקר פמיניסטי נתקלים בקשיים גדולים בדרכם האקדמית. כאשר נפתחות תכניות חדשות בלימודי נשים, הן אינן מלוות בדרך כלל במשרות חדשות, ועל כן החוקרות במחלקות או במקבצים אלו הן נשים הנמצאות בדרך כלל בחוגים אחרים המחויבות לעולם ידע שממנו באו והמחזיקות בתקנים במחלקות אלו. מעטות הנשים שתחום החקר שלהן הוא לימודי נשים ומגדר, והן אכן מלמדות בתכנית ללימודי נשים ומגדר.

בעולם זה של היצע וביקוש עולה החשיבות של הבחירה של ציבור הסטודנטים בתחום לימודים זה או אחר. מתוך מחקר שעשו שרון הלוי ואורנה בלומן על סטודנטיות יהודיות ופלסטיניות תושבות ישראל באוניברסיטת חיפה, עולה שאף על פי שמרבית הסטודנטיות לא בחרו בלימודי נשים מתוך ידע מוקדם, אלא מתוך שיקולים של בניית מערכת הלימודים,

הן דיווחו על תחושה של העצמה והנאה עם תום הלימודים⁸. תלמידות לתארים מתקדמים בלימודי נשים תיארו חוויות דומות של העצמה וגילוי של שפה חדשה⁹. אין ספק שבישראל אין ירידה במספר הסטודנטים הבאים ללמוד בתכניות ללימודי נשים, ואנו עדים למגמה שבה אוניברסיטות ומכללות מקפידות לכלול לימודי מגדר במערך הלימודים שלהן. לימודי נשים ומגדר בארץ אינם מהווים נושא לחקירה ולעניין אקדמי. מעידה על כך הספרות המעטה המתייחסת לנושא. חנה הרצוג¹⁰ מציגה אמנם את התהליך של התקבלות נושאי נשים ומגדר בארץ והטמעתם לאורך השנים, אבל אינה עוסקת בדילמות ובבעיות העולות מעצם הנוכחות של לימודי נשים ומגדר בתוך הממסד האקדמי.

בסוף שנות התשעים חברו מרצות באקדמיה כדי להקים את האגודה ללימודים פמיניסטיים ולחקר המגדר. אגודה זו הצליחה לקיים כמה כנסים, והיא מחזיקה אתר המרכז חומרים בנושאי לימודי נשים ומגדר. האם נכון יהיה להניח שהוויכוח סביב לימודי נשים בארץ לא התרחש, מפני שתהליך הביסוס של לימודים אלו עדיין לא נגמר? מי שיכלו לעסוק בוויכוח על לימודי נשים היו עסוקות בקידום הקריירה שלהן עצמן ובביסוס באקדמיה, מחד גיסא, ובמאבק על פתיחתן של תכניות חוגים בלימודי נשים, מאידך גיסא. תהליכי בנייה אלו לא יכולים היו להתרחש אילולא קרה תהליך של קבלת האקדמיה כמות שהיא והשארית הערעור עליה מחוץ לכותלי הממסד. ההתנגדות להגמוניה האקדמית נשארה בשוליים, ואחד הסימנים שלה היו ההצעות לסדר יום חדש המבוסס על פירוק ההגמוניה האשכנזית, שעלו על הפרק בכנסים הפמיניסטיים בשנות התשעים ובאו לידי ביטוי בהקמתם של ארגוני שטח של נשים מזרחיות, פלסטיניות ולסביות.

ד. התנגדות להגמוניה: שפה וזהות

הערעור על התפיסות המדעיות שבלב האקדמיה המערבית נטוע היטב בלב החשיבה הפמיניסטית הרדיקלית שהלכה והתגבשה בשנים האחרונות לכלל זרם תאורטי ופרקטי הקרוי אקוֹ-פמיניזם. החשיבה והביקורת האקוֹ-פמיניסטית טוענות שהמהפכה המדעית היא שהגבירה וקיבעה את שעבוד הנשים לגברים בעולם המודרני. ההקבלה בין הטבע לאישה,

8 Sharon Halevi & Orna Blumen, "I Carry Out Small Wars": The Impact of Women's Studies on Palestinian and Jewish Students in Israel, 14 JOURNAL OF GENDER STUDIES 233 (2005).

9 מירה חניק "כאן הלימודים זה סוג של שקט": נשים צומחות ומתעצמות ב"לימודי נשים" גדיש ט 123 (2004).

10 חנה הרצוג "ידע, כוח ופוליטיקה פמיניסטית" חברה במראה 269 (חנה הרצוג עורכת, 2000).

כאשר הטבע הוא נושא לשליטה ולדיכוי על ידי האדם, הגבר המודרני, היא העומדת ביסודה של החלוקה בין תכונות גבריות הנחשבות "מדעיות" לבין תכונות נשים הנתפסות כלא מדעיות. ד"ר עדנה גורני היא אחת החוקרות הפמיניסטיות בארץ שהצביעו על החשיבות של המחקר האקדמי פמיניסטי כבסיס לביקורת הפמיניסטית על החשיבה המדעית המערבית¹¹.

הערעור על עולם הידע המערבי כאשר מקורות הידע וההתייחסות המחקרית מבוססים עדיין על השפה האנגלית ועל האקדמיה האמריקנית, כרוך גם הוא בשינוי מהותי. הבחירה הבלתי-מסתייגת של לימודי נשים בישראל בטקסטים ובהתייחסות להיסטוריה של נשים במערב אינה יכולה להיתפס כסתמית או מקרית. תחילתה של מסורת זו נובעת מכך שחלקן הגדול של המרצות הראשונות בחטיבות ללימודי האישה למדו בארצות-הברית או באירופה, אך הדבקות המתמשכת בידע מערבי מחוזקת ללא ספק מהתפיסה ומהפרקטיקה האקדמית בארץ. יש לזכור שכדי לזכות במעמד של חוקרת בכירה ובקביעות באקדמיה יש לפרסם באנגלית כמעט באופן בלעדי. על רקע הדבקות בהגמוניה המערבית בעולם החקר הפמיניסטי, בולט היעדרם של עולם הידע והתרבות הערביים בפרט, והמזרחיים בכלל. על החסר הזה בלימודי נשים ומגדר דנה פנינה מוצפי-האלר במאמרה העוסק באתגור עולם הידע הפמיניסטי בישראל על ידי קריאה ולימוד של השיח(ים) הפמיניסטי הערבי¹². מוצפי-האלר מציעה סדר יום חדש למחקר הפמיניסטי, שלפיו השיח המערבי יפסיק להיות מקור הידע היחידי, ומראה כיצד ההיסטוריה של הפמיניזם במזרח והשיח של העולם הערבי הוא מקור רב-חשיבות. הביקורת על הפמיניזם, שפניו אל המערב ושהוא מתעלם בעקביות ובאופן מתמשך ממקורות אחרים של ידע והיסטוריה של מאבקי נשים וחייהן באזורנו, היא חלק מהביקורת של קבוצות מודרות בחברה הישראלית. ההתנגדות להגמוניה האשכנזית שפניה אל המערב צמחה מתוך הפמיניזם המזרחי שהיווה מסגרת תאורטית ומעשית לחוקרות ולפעילות באקדמיה ומחוצה לה. ויקי שירן, אלה שוחט¹³, עזיזה כזום, פנינה מוצפי-האלר, הנרייט דהאן-כלב¹⁴ ואחרות, תיארו וביקרו את ההדרה וההבניה של נשים

Edna Gorney, *(Un)Natural Selection: The Drainage of the Hula Wetlands, an Ecofeminist Reading*, 9 INTERNATIONAL FEMINIST JOURNAL OF POLITICS 465 (2007)

Pnina Motzafi-Haller, *Reading Arab Feminist Discourses: A Postcolonial Challenge to Israeli Feminism*, 4 HAGAR: INTERNATIONAL SOCIAL SCIENCE REVIEW 63 (2000)

אלה שוחט, רונית לנטין ונירה יובל דיוויס הן חוקרות המתגוררות בחו"ל שתומתן למחקר הפמיניסטי בישראל היא מרכזית.

14 הנרייט דהאן-כלב "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות" מין מיגדר פוליטיקה 217 (דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נוה וסילביה פוגל-ביז'אוי עורכות, 1999).

מזרחיות בשיח האקדמי בפרט ובחברה הישראלית בכלל. הן הציעו במחקריהן ביקורת על הפמיניזם עצמו ועל דרכי המחקר ההגמוני בישראל. הביקורת של הפמיניזם המזרחי אינה מציעה מסלול נוסף או מקביל לחשיבה הביקורתית הפמיניסטית, אלא היא מציעה פירוק של החשיבה ההגמונית ואתגור של המסגרות החברתיות שיצרו ומייצרות את הדיכוי התרבותי ואת הפערים המעמדיים שמהם סובלים נשים וגברים גם יחד.

גם נשים פלסטיניות (בתוך ישראל) הצליחו בעבודתן ובמחקריהן להציע דרכי חקירה פמיניסטיות ולתרום למחקר בתחומים שונים. תרומה זו אינה קשורה בהכרח לתכניות של לימודי נשים ומגדר ואינה יושבת דווקא בתחומי מקצוע זה או אחר. הדיכוי הכפול שלהן כנשים וכבנות לקבוצות הסובלות מדיכוי בחברה עומד בראש סדר היום, והוא מאפשר ביקורת פמיניסטית בעלת ראייה כפולה. למרות מיעוט הנשים הערביות בעלות הקביעות באקדמיה, המחקרים של רבות מהן תורמים באופן מיוחד למחקר הפמיניסטי האקדמי. כך למשל מחקריה של פרופ' ח'אולה אבו בקר, שאחד מהם, "ריבוי משמעויות של פמיניזם כדוגמה לחינוך לרב-תרבותיות: פמיניזם של נשים ערביות כחקר מקרה"¹⁵, הוא דוגמה לחשיבות של התייחסות פמיניסטית בהקשר רב-תרבותי. כך גם ד"ר סראב אבו-רביעה קווידר, שבדקה בעבודת הדוקטורט שלה את הנשים הבדויות הראשונות שיצאו ללמוד. בספרה שיצא בעקבות הדוקטורט, היא השתמשה בביקורת פמיניסטית ופיתחה את השימוש הייחודי שלה לצורך מחקר של נשים בדויות בפרט ולפיתוח של מתודולוגיה פמיניסטית בכלל¹⁶. גם ד"ר מנאר חסן הראתה במחקרה על העיר הפלסטינית בהקשר מגדרי כיצד "העירור הוא יסוד מחולל של תופעות סוציולוגיות רבות [...] שינויים ביחסי מגדר וצמיחתה של תנועת נשים"¹⁷. אלו הן רק כמה דוגמאות של המחקר שנערך בשנים האחרונות על ידי נשים פלסטיניות במוסדות להשכלה גבוהה.

קבוצה נוספת שמיקומה בלימודי נשים ומגדר ותרומתה להם מרכזיים היא נשים לסביות המובילות את המחקר הלסבי והקווירי באקדמיה. התביעה של נשים לסביות לקחת חלק בתחום מחקרי ולימודי זה ולהשפיע עליו אינה חדשה. התהליך שבו לימודי מגדר מרחיקים את המוקד של לימודים אלו מהעיסוק בנשים בלבד, סלל את הדרך לתביעה לעיסוק ולחקירה בעולם הקווירי שבו גברים ונשים נעים על ציר המיניות שלהם על פי בחירה ולא מתוך כפייה של עולם הערכים ההטרוסקסואלי. עם החוקרות בתחום נמנית ד"ר עמליה זיו – אחת הראשונות שבחרו לדון בשאלות של מגדר, פרפורמנס והוויה קווירית. במחקרה

15 ח'אולה אבו בקר "ריבוי משמעויות של פמיניזם כדוגמה לחינוך לרב-תרבותיות: פמיניזם של נשים ערביות כחקר מקרה" **חינוך בחברה רבת תרבותיות** 187 (פנינה פרי עורכת, 2007).

16 סראב אבו-רביעה קווידר **מודרות ואהובות** (2008).

17 מנאר חסן "חורבן העיר והמלחמה נגד הזיכרון: המנצחים והמנוצחים" **תאוריה וביקורת** 27, 197 (2005).

פמיניזם]ים], נשים ומגדר במרחב האקדמי

היא דנה במחלוקת הפמיניסטיות בנוגע לפורנוגרפיה ובשאלות של זהות קווירית¹⁸. ד"ר חנה אבנת מעלה את השאלה של פרקטיקות הוראה ולמידה בקורס פוליטיקה של מגדר הניתן מתוך תפיסת עולם והזדהות קווירית¹⁹. ד"ר דלית באום עמדה במחקרה על החשיבות של החיבור בין פעילות נגד הכיבוש ובין נראות לסביבת בפעילותה של קבוצת פעולה ישירה בשם "כביסה שחורה"²⁰.

ההתייחסות לשאלות הללו של שליטה ודיכוי היא מרכזית בעולם החקר הפמיניסטי. האם לימודי נשים הם המקום שבו אכן מתרחשת החקירה בשאלות אלו? הוויכוחים הסוערים שהתקיימו בשנות התשעים בתוך הפמיניזם בארץ בדיוק בציר הדיכוי והשליטה בין קבוצות שונות בחברה הישראלית התרחשו דווקא מחוץ לכותלי האקדמיה. שאלות של זהות וייצוג ליוו את הפעילות הפמיניסטית בשנים אלו והפכו להיות חלק מפירוק המושג והשימוש במילה "נשים". קבוצות זהות ועניין שונות הוקמו ופיתחו את יכולתן להשפיע על השיח החברתי והאקדמי. שאלת הייצוג של נשים מקבוצות שונות בתוך האקדמיה עלתה אף היא לסדר היום. לא ניתן לדבר היום על מקומן של נשים באקדמיה מבלי להתייחס למיקומן של נשים שונות בהקשר אתני ולאומי.

למרות ההצלחות הללו, מיעוט הנשים המזרחיות או הפלסטיניות שהצליחו למצוא את מקומן בתוך האקדמיה בכלל ובלמודי נשים בפרט מזדקר לעין. נשים מזרחיות הן עדיין מיעוט בין החוקרות והמרצות באקדמיה²¹, ונשים ערביות מתקשות להתקבל לעבודה ראויה ולקדם את תחום המחקר שלהן. לעתים קרובות נשים פלסטיניות מוצאות עצמן מלמדות קורסים על נשים במזרח התיכון או על נשים בעולם הערבי. נשאלת השאלה למה נשים פלסטיניות אינן מלמדות מבוא ללימודי נשים ומגדר או תאוריות פמיניסטיות? ההתייחסות הסמויה כביכול להיותה של אישה מסוימת מייצגת של תרבות וחברה ספציפיים מייצגת את הכישלון של לימודי נשים להתוות אפשרויות שונות ליצירתה של אקדמיה מכלילה וחופשייה מגזענות. גם ההימנעות של נשים לסביבת בתוך האקדמיה, מיצירת חיבורים בין הדיכוי האישי שלהן לבין המאבק המשותף בדיכוי, היא חלק מחוסר היכולת

18 עמליה זיו "בין סחורות מיניות לסובייקטים מיניים: המחלוקת הפמיניסטית על פורנוגרפיה" **תיאוריה וביקורת** 25, 194 (2004).

19 חנה אבנת "קוויר בספר" סקס אחר: **הכנס החמישי ללימודים הומו-לסביים ותאוריה קווירית בישראל אוניברסיטת תל-אביב** (2005) www2.mta.ac.il/~rwagner/sexacher/proceedings/ (11.4.2011).doc hanna%20ovnat%20queer%20periphery.doc

20 Dalit Baum, *Women in Black and Men in Pink: Protesting Against the Israeli Occupation*, 12 *SOCIAL IDENTITIES* 563 (2007).

21 איריס זריני "פריפריה אקדמית, פריפריה חברתית: פרופסוריות מזרחיות בישראל" **לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית** 143 (שלומית ליר עורכת, 2007).

של לימודי נשים להכיל אלמנטים רדיקליים בתוכם. עדיין אין מקום לנשים פלסטיניות ללמוד וללמד לימודי נשים בערבית, ולימודי נשים מבוססים כאמור ברובם על עולם הידע והחשיבה של העולם האנגלו-אמריקני. עדיין אין מקום בטוח לנשים לסביות, טרנסג'נדריות ואחרות ללמד באקדמיה באופן גלוי ופתוח, והקיפוח של נשים בכלל ושל נשים מזרחיות וערביות בתוך האקדמיה בפרט הוא רב.

זו אינה רק שאלה של ייצוג ומספר. בעבר, בתחילת דרכם של לימודי נשים באקדמיה, ניתן היה להשתמש בגוף ראשון רבים: "אנחנו הנשים..." וקשה היה להפריע לקול ההגמוני. אם בשנות השבעים והשמונים המילה "נשים" הייתה מילה פשוטה לכאורה ומובנת לכול, אזי היום, וכבר קרוב לעשרים שנה, השימוש במילה זו טעון. עכשיו הקול המשותף הזה איננו, ובמקומו יש קולות רבים. "קולך", ארגון של נשים דתיות יהודיות, "אסוואת (קולות)", ארגון של נשים לסביות פלסטיניות, "בת קול", ארגון של לסביות דתיות יהודיות. קולות, הרבה נשים עם הרבה קולות, כבר איננה עוד. המילה "פמיניזם" גם היא מוחבאת ומוסתרת בדרך כלל. גם נשים עצמן אינן יכולות להשתמש עוד במילים ובמושגים שמאחורי המילים באופן פשוט ואחיד. מהפכת הזהות של שנות התשעים הביאה למרכז השיח את ריבוי הקולות והזהויות. נשים עמדו על ההבדלים ביניהן ועל כפל הדיכויים שממנו סובלות נשים ערביות, מזרחיות ולסביות בישראל, והציעו רעיונות רדיקליים כדי להביא לשינוי²². מגוון הקבוצות והזהויות שנשים משתייכות אליהן, והמודעות למשמעות של השתייכות זו, רק הלכו וגברו במשך השנים. הניסיונות להתמודד עם השאלות של זהות ושל ייצוג נגעו באקדמיה רק במידת מה.

ה. הישגים ואתגרים

המרחבים המחקריים שנוצרו על ידי הקמתן של תכניות ללימודי נשים ומגדר הם מרחבים מובנים מאליהם שכוונתם המרכזית היא לתת מקום לחוקרים לעסוק במחקר פמיניסטי ולפרסמו. מגוון התכניות והמחלקות שבהן ניתן ללמוד לימודי נשים ומגדר, כפי שצינתי לעיל, אינו קטן, ולמרות כל הקשיים והמגבלות, מרחבים אלו מהווים מקום מרכזי במחקר הפמיניסטי, אך זה איננו המרחב היחיד. עוד ועוד חוקרות וגם כמה חוקרים עוסקים במחקר פמיניסטי ומגדרי במחלקות ובפקולטות שונות באוניברסיטות ובמכללות. רשימת הזוכות בפרסים מטעם מכון לייפר באוניברסיטה העברית היא אחת העדויות למגוון עבודות

Dalia Sachs & Hannah Safran, *Equal Representation In A Divided Society: The Feminist Experience in Israel*, in BUILDING FEMINIST MOVEMENTS AND ORGANIZATIONS: GLOBAL PERSPECTIVES 200 (Lydia A. Duran, Noel Payne & Anahi Russo eds., 2007)

פמיניזם]ים, נשים ומגדר במרחב האקדמי

התזה והדוקטורט שנכתבו בשנים האחרונות בנושאי נשים ומגדר בחוגים שונים באקדמיה²³. אתר האגודה הישראלית ללימודים פמיניסטיים ולחקר המגדר מביא גם הוא רשימה ארוכה של חוקרות המצויות בתחומי ידע שונים והחוקרות בנושאי נשים ומגדר. ההצלחה של הטמעת הידע והחקירה הפמיניסטית במרחב הכלל-אוניברסיטאי אינה אחידה, אך אין ספק שמחקר פמיניסטי ולימודי נשים ומגדר מתרחשים גם מחוץ לחטיבות, למקבצים ולחוגים של לימודי נשים ומגדר. ישנם תחומי ידע שמיעוט הקורסים והמחקר שבהם בולט בהיעדרו, וישנם אחרים המובילים והפורצים דרך במחקר פמיניסטי. בתוך האקדמיה ישנם עדיין מקצועות רבים ותחומי לימוד ומחקר שלא ניתן למצוא בהם השפעה והכללה של לימודים פמיניסטיים או לימודי נשים ומגדר. דווקא במקצועות הבריאות והרווחה כגון סיעוד, פיזיותרפיה, ריפוי בעיסוק והפרעות בתקשורת, מקצועות שרוב המרצים והסטודנטים שבהם הן נשים והם מכוונים לעולם ידע טיפולי שגם הוא ברובו עולם של עיסוק נשי, אין דיון ביקורתי שמתייחס לעולם החקר הפמיניסטי או למעמדן של נשים במקצועות אלו. גם בתי הספר לעבודה סוציאלית, שבהם ניתן למצוא קורסים ומחקר עם גוון פמיניסטי, אינם משופעים במחקר ובהוראה הכולל אספקטים של מגדר ופמיניזם. בחוגים להיסטוריה של המזרח התיכון ומדע המדינה מעטים במיוחד הקורסים המשלבים פרספקטיבה פמיניסטית או העוסקים בסוגיות של נשים ומגדר.

מרחב אחר שבו מתרחש מחקר פמיניסטי בהצלחה הוא בקרב ארגוני שטח. השילוב המתחולל בשנים האחרונות בתוך ארגוני שטח פמיניסטיים בין עולם המחקר לעולם הפעילות החברתית מרחיב את התחום שבו מתרחשת חקירה פמיניסטית אקדמית. דוגמה אחת מני רבות המשלבת בין פעילות שטח לעבודה מחקרית היא אוסף המחקרים והפרסומים של ארגון "אשה לאשה" – מרכז פמיניסטי מחיפה. ארגון זה, הפועל בחיפה מאז שנת 1983, שותף כבר שנים רבות ליצירתו של מרחב ייחודי, ערבי-יהודי המעלה על סדר היום הפמיניסטי שאלות של דיכוי והדרה בתוך הקהילה הפמיניסטית ומחוצה לה. מאז סוף שנות התשעים שותף "אשה לאשה", יחד עם ארגוני שטח אחרים, לתהליך של שילוב מחקר וכתובה כחלק מהפעילות הפמיניסטית. כזה הוא לדוגמה המחקר שנערך עם קבוצות מיקוד של נשים שבדקו במשותף את היחס שלהן אל תהליכי שלום. נייר העמדה שפורסם בעקבות המחקר הזה מראה שניתן לבדוק את התפיסה האזרחית של תהליכי שלום מתוך תפיסות פמיניסטיות. זוהי פרספקטיבה שמערכת את היכולת המחקרית עם עבודת שטח

23 אתר מכון לייפר האוניברסיטה העברית www.lafer.huji.ac.il/scho-rec-heb.html (נבדק לאחרונה ב-11.4.2011).

פמיניסטית²⁴. מחקר אחר שנערך במסגרת הפעילות של "אשה לאשה", כמו זה של חדוה אייל שנערך במסגרת המאבק על זכויות נשים בנושאי פרויון והפרייה, מתחקה אחר מדיניות השימוש בדפו-פרוורה, אמצעי למניעת היריון הניתן באמצעות זריקה, בקרב נשות הקהילה האתיופית בישראל²⁵. מחקרים פמיניסטים מסוג זה מרחיבים את היריעה של המחקר ומאפשרים לקולות אחרים ושונים להיכנס לעולם המחקר. אלו הם גם נושאים שהאקדמיה עצמה לא ממהרת לעסוק בהם. הסקירה לעיל, המראה את המגוון והמרחב שבהם תופסת החקירה הפמיניסטית מקום מרכזי, גם באקדמיה וגם מחוצה לה, מוכיחה שלימודי נשים ומגדר כחוג ודיסציפלינה נפרדת ומוגדרת אינם הדרך היחידה להיות נוכח ומשפיע בתוך האקדמיה ומחוצה לה.

אחת הדוגמאות לכך שלימודי נשים ומגדר הצליחו לזכות במקום מרכזי במקצוע חשוב ויוקרתי, היא ריבוי החוקרים בתחום בפקולטות למשפטים ברחבי הארץ כמו גם השילוב של ביקורת פמיניסטית בתכניות הלימודים. המסלול האקדמי של המכללה למינהל הוא דוגמה להצלחתם של לימודי נשים לחדור לכל מקצוע. האשכול "משפט ומגדר ודיני משפחה" המוצע לסטודנטים בבית הספר למשפטים במכללה מצביע על היכולת של לימודי נשים ומגדר להיות בכל מקום. תיאור הקורס שמלמד ד"ר יובל מרין, "משפט, מגדר ופמיניזם", נותן לנו אפשרות לראות עד כמה השיח הפמיניסטי חלחל לתוך לימודי המשפט:

"הקורס יתמקד בניתוח סוגיות מגדריות בתחום דיני המשפחה [...] נבדוק את התפקיד שממלא ההליך המשפטי בעיצוב התפיסות החברתיות הנוגעות למין, מיניות ותפקידי מגדר בתוך המשפחה. כמו כן, נדון בהיבטים חוקתיים של עקרון השוויון ובמאפייניו ונבחן פתרונות שונים שהוצעו בישראל ובמשפט המשווה על מנת להביא ליתר שוויוניות בדיני המשפחה. דגש מיוחד יושם על גישות ביקורתיות של זרמים שונים בתנועה

24 אשה לאשה – מרכז פמיניסטי חיפה נייר עמדה על תהליך שלום אזרחי תפיסות פמיניסטיות (2007) [www.isha.org.il/upload/File/peace_women_2008_Hebrew\(1\).pdf](http://www.isha.org.il/upload/File/peace_women_2008_Hebrew(1).pdf) (נבדק לאחרונה ב־11.4.2011).

25 חדוה אייל דו"ח – דפו פרוורה, אמצעי למניעת היריון הניתן באמצעות זריקה, על מדיניות השימוש בקרב נשות הקהילה האתיופית בישראל (2009). www.midwivesil.co.il/Uploads/dbsAttachedFiles/DepoHebrew03.pdf (נבדק לאחרונה ב־11.4.2011).

הפמיניסטית ביחס למוסד המשפחה והנישואין ועל המחלוקת בדבר הנהגתם של נישואין אזרחיים ונישואין חד-מיניים²⁶.

מקריאת תיאור הקורס עולה שהגישות הביקורתיות של החשיבה הפמיניסטית נכנסו בהצלחה לקורס זה ובוודאי גם לאחרים, והדגש על גישות ביקורתיות בתוך התנועה הפמיניסטית עצמה מוכיח זאת. קורסים רבים כוללים בתוכם התייחסות מפורשת לביקורת פמיניסטית ולא רק לנשים ולמגדר.

ריבוי החוקרות בפקולטות למשפטים העוסקות במחקר פמיניסטי הנוגע במגוון רב של נושאים מעיד על חדירת השיח אל השיח התאורטי במחקר המשפטי. ד"ר נויה רימלט, שתחומי ההוראה והמחקר שלה מתמקדים במשפט פלילי וכן בניתוח פמיניסטי ביקורתי של המשפט, עוסקת בהוראת קורסים וסמינריונים שונים בתחומים כגון: משפט ופמיניזם; מין; מגדר ומשפט פלילי; שוויון ומגדר בשוק העבודה. רימלט פרסמה לאחרונה ספר מקיף על הפמיניזם המשפטי, שבו היא מראה כיצד הכיוון של הפעילות הפמיניסטית מאז שנות השמונים השפיע על החקיקה ועל התאוריה המשפטית בישראל²⁷. הטענה שלה מחזקת את מה שמאמר זה מנסה להראות – שההצלחה וההפנמה של מאבקים פמיניסטיים לא קרתה דווקא במחלוקת של לימודי נשים ומגדר.

פרופ' דפנה ברק-ארז, מהפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב, היא אחת מאלה שמייצגות את העניין הרב שמגלות משפטניות במחקר פמיניסטי. עבודתה של ברק-ארז, שערכה שני ספרים שעוסקים בפמיניזם משפטי בנוסף למחקרים אחרים שפרסמה, מוכיחה את החשיבות שהיא מייחסת לחקירה פמיניסטית, ולא דווקא למגדר בלבד. דוגמות נוספות הן מבחר מאמרים מתורגמים של פרופ' קתרין מקינון – מן הכותבות החשובות ביותר בתחום הפמיניזם המשפטי²⁸. ספר נוסף שערכה ברק-ארז עם עמיתות הוא קובץ מאמרים הנקרא "עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם"²⁹. הספר כולל עשרים וארבעה מאמרים העוסקים בפמיניזם משפטי ובזכויות נשים בישראל מהיבטים שונים, לרבות מחקרים המתייחסים

26 יובל מרין תקציר קורס אתר המסלול האקדמי המכללה למינהל. www.colman.ac.il/academicunits/laws/student/arcive-yedion/yedion_2011/maarehet_shaot/behira/clusters/gender-family/pages/default.aspx?webid=438f667a-66cb-4768-91f7-9c1df7750f61 (נברך לאחרונה ב-11.4.2011).

27 נויה רימלט הפמיניזם המשפטי מתאוריה למעשה: המאבק לשוויון בין המינים בישראל ובארצות-הברית (2010). לסקירה של הספר ראו בגיליון זה רשימתו של צבי טריגר "מדינה יהודית, פמיניסטית ודמוקרטית: על שלושה ספרים פמיניסטיים" המשפט טז 551 (2011).

28 קתרין מקינון פמיניזם משפטי בתיאוריה ובפרקטיקה (דפנה ברק-ארז עורכת, 2005).
29 עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם (דפנה ברק-ארז, שלומית יניסקי-רביד, יפעת ביטון ודנה פוגץ' עורכות, 2007).

לתרבות הישראלית החוץ-משפטית. ד"ר דפנה הקר היא חוקרת נוספת שמלמדת קורסים בנושאי פמיניזם ומשפט ומשפחה. דוגמה לאחד ממחקריה הרבים: "פמיניזם דילמתי ומודל המשמורת הפיזית הרצוי בגירושין"³⁰. המחקר הפמיניסטי מראה כיצד ניתן להשתמש במודלים שהוא מציע כדי לבדוק בעיות במגוון רחב של נושאים.

גם במכון לקרימינולוגיה בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית הפרספקטיבה הפמיניסטית תופסת חלק נכבד מהקורסים המוצעים. ד"ר נאדירה שלהוב-קיבורקיאן שמחקרה הרבים עוסקים בנשים ובמקומן, בייחוד בחברה הפלסטינית, עומדת בראש המכון לקרימינולוגיה ולעבודה סוציאלית. התרומה של מחקרים אלו היא כפולה: היא מאפשרת התבוננות וניתוח של מקומן של הנשים הפלסטיניות בחברה החיה תחת כיבוש. המחקר שלה, שבא לביטוי במגוון של פרסומים, מציע פרספקטיבה פמיניסטית ביקורתית ומרחיב את השיח על אלימות כלפי נשים בהקשר של אלימות פוליטית³¹.

דוגמה נוספת היא הקורס של ד"ר עירית נגבי "עבירת האונס מפרספקטיבה פמיניסטית". מתוך תיאור הקורס עולה התייחסות ספציפית למחלוקות בעולם הפמיניסטי עצמו;

"ניתוח תופעת האונס מפרספקטיבה פמיניסטית, כתופעה המבטאת את יחסי ההיררכיה בין המינים, והנתמכת ע"י תרבות-אונס. הצגת המחלוקת הפנים-פמיניסטית על המשגת התופעה, ועל הדרכים להתמודד עמה. ניתוח ביקורתי של דיני האונס, כמשקפים את נקודת המבט הגברית, וכמבוססים על דעות קדומות וסטריאוטיפים מגדריים. ניתוח הרפורמות התחקיתיות – על השינוי בנורמות החברתיות ביחס למעמדה של האישה, ועל החסר, והטעון תיקון. ניתוח הפסיקה העכשווית בנושא האונס – מגמות והתפתחויות"³².

תיאור זה של קורס, העוסק בנושא של אונס, נראה לכאורה מחייב התייחסות פמיניסטית, אבל מתיאור הקורס עולה שהדיון כאן מתייחס גם לוויכוחים שבתוך הפמיניזם ומעיד על עניין רב בפרספקטיבה ביקורתית פמיניסטית.

30 דפנה הקר "פמיניזם דילמתי ומודל המשמורת הפיזית הרצוי בגירושין" **עיונים במשפט מגדר ופמיניזם** 699 (דפנה ברק-ארז, שלומית יניסקי-רביד, יפעת ביטון ודנה פוגין' עורכות, 2007).

31 Nadera Shalhoub-Kevorkian, *Growing From Within: The DeColonization Of The Mind, in WOMEN AND THE POLITICS OF MILITARY CONFRONTATION: PALESTINIAN AND ISRAELI GENDERED NARRATIVES OF DISLOCATION* 176 (Ronit Lentin & Nahala Abdo eds., 2002).

32 עירית נגבי **תקציר הקורס אתר הפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית** (11.4.2011). www.shnaton.huji.ac.il/index.php/Program/03/0411 (נבדק לאחרונה ב-11.4.2011).

לעומת זאת, עבודתה הפמיניסטית של המשפטנית ד"ר אורית קמיר לא התקבלה באקדמיה הירושלמית בשוויון נפש, וקמיר נאלצה, מסיבות שונות, להמשיך את עבודתה מחוץ לכותלי האוניברסיטה. אבל מחקריה הרבים ותרומתה האקדמית מרכזית להישג שתיארתי כאן, שבו מחקר פמיניסטי הוא חלק אינטגרלי מהלימודים והמחקר בפקולטות למשפטים. יתרה מזאת, אין ספק שתרומתה של קמיר לשינויים רבים בחקיקה, בייחוד בכל הנוגע לאלימות כלפי נשים, היא מרכזית. באחד מספריה האחרונים, "זה מטריד אותי – לחיות עם החוק למניעת הטרדה מינית", היא מתארת את התהליך של יצירת החוקים להגנתן של נשים מפני הטרדה מינית ועל הבעיות המלוות את המהפכה המחשבתית והחוקית שהתרחשה בישראל בשנים האחרונות בעקבות שינויים אלו³³.

ההצלחה של הטמעת המחקר הפמיניסטי בלימודי משפט דורשת התבוננות מיוחדת בכיוונים שבהם פעלו ארגוני הנשים בארץ מאז תחילתו של הפמיניזם החדש בשנות השבעים (של המאה העשרים). הפעולה העיקרית של ארגוני הנשים הייתה מכוונת לשינוי החקיקה ולהצטרפות נשים לכל מוקדי הכוח שבהם פועלים גברים ולא לשינוי מהותי ועקרוני של יחסי הכוחות הפטריארכליים שעליהם ומתוכם נבנתה החברה היהודית בישראל ושעליהם היא מבססת את המשך שלטון ההגמוניה שלה. השילוב בין הפעילות הציבורית לשינוי חוקי ומשפטי במצבן של נשים לבין החוקרות והמחקר הפמיניסטי בתוך האקדמיה הביא להצלחה בכל מה שכרוך בשינוי מצבן של נשים בפני החוק.

הפריחה של מחקר פמיניסטי בפקולטות למשפטים וההשפעה שלו על החקיקה הביא אתו גם ביקורת פמיניסטית רדיקלית. הפמיניסטיות הרדיקליות ראו בהצלחות אלו את המשכה של ההגמוניה האשכנזית בישראל, שבה קבוצות בעלות כוח מצליחות להוביל שינוי שמתעלם מהדיכוי הכפול של נשים המודרות עקב היותן נשים וגם עקב שייכותן לקבוצות מדוכאות. הצלחת השיח הפמיניסטי המשפטי, שהוא גם שיח של נשים אשכנזיות בעיקרו, פועל בתחומי ההגמוניה ואינו מביא לשינוי תפיסתי. הוא אינו מכיל, כדבריה של קלריס חרבון, עורכת דין ובעלת מודעות מזרחית, "את המזרחיות ואינו מדבר בשפתן, ממש כשם שמשפט המדינה אינו מדבר בשפתן ואינו מכיר בתודעה הקולקטיבית השונה שלהן"³⁴. לכן, היא טוענת, שיח אוניברסליסטי של שוויון אינו רואה את הגורמים היוצרים את המיקום של נשים שחיות בעוני ובמצוקה ולא יכול למצוא להן תשובות. זכויות המאבקים וההצלחות המשפטיות שבאו בעקבותיהם, כגון הזכות לשכר שווה או זכותן של

33 אורית קמיר זה מטריד אותי – לחיות עם החוק למניעת הטרדה מינית (2009).

34 קלריס חרבון "על תבונה ורגישות: מסע גיבוש של זהות מזרחית בייצוג משפטי" לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית 155, 176 (שלומית ליר עורכת, 2007).

נשים להיכנס לקורס טייס, משתפים בעצם פעולה עם ההגמוניה, אינם מציעים אלטרנטיבה, וכך משמרים את ההגמוניה הליברלית. זהו בדיוק המרחב הביקורתי שבו פועלים ארגונים פמיניסטיים כמו "תמורה – המרכז המשפטי למניעת אפלייה" שהוקם על ידי חרבון עצמה, ד"ר יפעת ביטון ועו"ד אייל שטרנברג ו"איתך-מעכי" משפטניות למען צדק חברתי". וכאן בדיוק הם מעלים את המודעות לדילמות הללו. פעילות זו יוצרת אפשרויות לשלב נשים מהאקדמיה ונשים פעילות שטח ולייצר מרחבים חדשים לחשיבה ומחקר פמיניסטיים שאינם מסתפקים בהשפעה על תהליכי חקיקה, אלא בתמיכה בנשים ובמאבקן במערכות דכאניות. כפי שהראיתי לעיל, הטמעת המחקר הפמיניסטי בפקולטות למשפט בארץ והשפעתו של השיח הפמיניסטי על החקיקה ועל בתי המשפט עצמם אינם מעידים בהכרח על מידת ההישג של לימודי נשים. השאלה חוזרת לתחילתו של המאמר ולשאלה אם ההצלחה נמדדת בעצם קיומו של המחקר והשיח הפמיניסטי האקדמיה או במידת ההשפעה שיש לשיח הזה בשינוי פני החברה בכלל ובחייהן של נשים מוחלשות בפרט.

ו. סוף דבר

השאלה המרכזית שאליה מתייחסת קרול גיליגן בגיליון זה "מהיכן אנו באים/ות ולאן אנו הולכים/ות?" מתאימה במיוחד לנשים. ההיסוס, סימני השאלה, בדיקת הדרך. האם הרלוונטיות של נושאים אחרים באקדמיה נבדקו אי פעם וכל פעם מחדש? מי הם הגברים הרואים בפמיניזם אויב ולמה? סימני השאלה שהושמו בפני משתפי גיליון זה אינם פשוטים ואינם מובנים מאליהם. לימודי נשים באקדמיה היו ונשארו מקצוע ותחום חקר שונה ואחר. לכן, ואולי בזכות זאת, אנחנו יכולים להישאר באקדמיה ולהמשיך לשאול אם מקומנו שם. תחומי ידע רבים באקדמיה משתנים ומשנים את מערך הלימודים ואת הדרישות הלימודיות. עם זאת, הם אינם עסוקים בשאלות של קיום וזהות של תחומם הם. בכך שונים לימודי נשים ומגדר משאר הדיסציפלינות האקדמיות. התשובה מורכבת אף יותר: איש אינו שואל אם ראוי או נכון ללמד פילוסופיה או מקרא; איש אינו שוקל לסגור את המחלקה להיסטוריה או לגאוגרפיה, למרות הירידה במספר הסטודנטים; השאלה אינה עולה אפילו לגבי תחומי הידע החדשים שנכנסו לאקדמיה בדור האחרון. אבל הדיון בצורך בלימודי נשים ומגדר מעולם לא נפסק. זאת, מפני שהשאלה במרכזו של תחום חקר זה – מהיכן אנו באות ולהיכן אנו הולכות, שבה דנה גיליגן בכובד ראש – היא רחבה ונוגעת לחיי נשים וגברים ולעתידה של החברה כאן ובעולם כולו.

אחרי למעלה משלושים שנה מאז נפתחה החטיבה הראשונה ללימודי נשים בארץ ואחרי שינויים רבים שעבר המקצוע בניסיון למצוא לו מקום בתוך האקדמיה ומחוצה לה,

נשאלת השאלה אם בעצם יש צורך בלימודי מגדר בדמותם הנוכחית, ומה נכון לנו לעשות כעת. גם המציאות שבה העולם האקדמי כולו עובר שינויים מפליגים מחייבת בדיקה של עולם הידע והחקר של לימודי מגדר. האם נכון להתחבר לכיוונים חדשים שנוצרו בעקבות לימודי נשים? האם לימודי גבריות, לימודי קוויר ולימודי פרשנות יצרו מרחבים חדשים היכולים לכלול בתוכם גם את לימודי המגדר? המחקר הפמיניסטי, כפי שהוא בא לידי ביטוי באקדמיה היום, אינו יכול לשקוט על שמריו מבלי לבחון כל הזמן את המשמעות והחשיבות שלו.

קשה לדמיין את האקדמיה בישראל ללא לימודי נשים ומגדר. המחקר הפמיניסטי העומד בבסיסו של עולם חקר זה חדר לתחומי חקר רבים והשפיע עליהם. המציאות כיום, שבה לימודי נשים ומגדר קיימים בכל האוניברסיטות ובמרבית המכללות, מצביעה על צורך במחקר אקדמי המעוגן בלימודי נשים ומגדר, ועל דרישה למחקר כזה. זוהי דרך מרכזית המאפשרת לימוד ומחקר בתחומים אלו ומרחיבה את החשיבה הפמיניסטית והמגדרית בתוך האקדמיה. עם זאת, ובמקביל, התרומה של המחקרים הפמיניסטיים לתחומי ידע אחרים כגון משפטים וסוציולוגיה, כמו גם איסוף הידע וכתבתו בארגוני שטח פמיניסטיים, מרחיבים את ההשפעה שביקשו להם לימודי נשים ומגדר לאורך כל הדרך.

השאיפה שעמדה ביסוד הקמתם של לימודי נשים ומגדר להשפיע על הפוליטיקה ועל החברה עדיין מצויה בלב לבו של המקצוע, אם כי היא אינה תמיד גלויה ומובנת. אולי שם גם חולשתם של לימודי מגדר. הרצון לשנות את השיח האקדמי נשאר מוגבל בתחומי ידע מסוימים בלבד, וגם שם הוא לוקה בראייה הגמונית. השאיפה לשינוי במקומן של נשים וגברים מקבוצות מוחלשות בחברה תוך הבנת תפקידה של ההגמוניה הציונית-אשכנזית בבניית חברה דכאנית ומדכאת, אינה יכולה לבוא לידי ביטוי דווקא בתוך האקדמיה. היא מצויה, כפי שהראיתי במאמר זה, בכל האתרים שבהם מתרחשים מחקר ופעולה פמיניסטיים.

המהפכה שהתחוללה כאשר נשים החליטו להיכנס לאקדמיה ולהכניס את עצמן ואת השקפת עולמן לתוך המחקר האקדמי, היא מהפכה אטית ומתמשכת. לכן עליה לבדוק את עצמה כל פעם מחדש ולראות מה המשמעות של הכנסת פרספקטיבה חדשה אל האקדמיה. המחקר הפמיניסטי המטיל ספק במקורות הידע המסורתיים של האקדמיה, יוצר אתגר מתמיד. המתח שבין הישיבה בתוך האקדמיה לבין המחקר שמתרחש מחוצה לה ממשיך לייצר את הביקורת, ותובע מלימודי נשים ומגדר להיות שותפים לשינוי מהותי באקדמיה בפרט, ובחברה בכלל.

אנו יודעות להשיב על חלקה הראשון של השאלה. אנו יודעות מהיכן באנו. על חלקה השני של השאלה אולי מוטב לנו לא להשיב. בחברה אלימה ומסוכסכת כמו זו שלנו אין

אנו יכולות לומר לאן אנו הולכות. התביעה לעולם ללא אלימות, גזענות ושנאת נשים צריכה להיות משותפת לנשים ולגברים. זוהי רק משאלת לב.